

Доц. д-р Марин РУСЕВ*

**ПРОСТРАНСТВЕНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА
ГЛОБАЛНИЯ МОДЕЛ „ЦЕНТЪР-ПЕРИФЕРИЯ“**

Съвременното световно стопанство се характеризира с високи темпове на развитие. При използването на традиционните икономически индикатори, те могат да се представят в прогресия, близка до геометричната. Така например данните сочат (1), че за периода 1900-1950 обемът на световния брутен продукт нараства около 5 пъти, а за целия XX век - близо 20 пъти. Някои изследователи дори се опитват да разширят хронологичният обхват в изследването на този процес. Според тях, средно за всяко от следвоенните десетилетия на XX век световният брутен продукт е приблизително равен на brutния продукт от съществуването на човешката цивилизация до 1950 (2). От тази гледна точка, константният характер на обитаемото географско пространство дава основание за определянето на световните икономически процеси с термина „експоненциално нарастване“ - т.е. нарастване в затворено пространство (8). Освен като обществен прогрес и нарастване на консумативните нужди, от гледна точка на жизнения стандарт или инфлационен процес, посочената динамика има и своята природоресурсна цена за бъдещите поколения от гледна точка на концепцията за устойчиво развитие.

Процесът на динамично нарастване на световния брутен продукт се отличава както с хронологична, така и с хорологична динамика. Примери в това отношение могат да се посочат в табл. 1.

Посочената промяна в класацията на лидерите в световното стопанство има своите регионални измерения и е тясно свързана с изследванията на теоретичните модели „център-периферия“, засягащи икономическите процеси в глобален мащаб. Подробен преглед на т. нар. „нодални“ (възлови) райони прави например българският учен Петър Стоянов (4). Очевидно е обаче, че както моноцентричният, така и полицентричният подход при изследването на моделите в развитието на световното стопанство изискват перманентна актуализация, съобразена с диференцираната регионална динамика на икономическите процеси.

Традиционно най-големите пространствени фрагменти на световното стопанство се обозначават като център, полупериферия и периферия. Според теорията за дифузия на нововъведенията, в центъра се зараждат нововъведения, чието разпространение засяга първо най-близко разположените пространства от полупериферията, а впоследствие - и страните от периферията. Пространствената проекция на тази теория във времето налага разглеждането на т. нар. географски модели на световното стопанство. Отделните географски модели на световното стопанство са пряк резултат от конкретното съчетание на природни и обществени фактори както в света като цяло, така и в отделните му цивилизационни региони.

* Преподавател в СУ „Св.Климент Охридски“, член на Българското геополитическо дружество

Таблица 1. Изменения в лидерството на основните икономически сили в света по показателя общ обем на БВП след 1990 г. (%)

1990 г.		1995 г.		2000 г.		2002 г.	
1.САЩ	27,1	1.САЩ	26,2	1.САЩ	22,9	1.САЩ	21,3
2.Япония	15,1	2.Япония	13,2	2.Китай	9,9	2.Китай	12,2
3.Германия	8,2	3.Германия	7,3	3.Япония	7,2	3.Япония	7,5
4.Франция	5,6	4.Франция	5,1	4.Индия	5,0	4.Индия	5,4
5.Италия	5,2	5.Италия	4,7	5.Германия	4,4	5.Германия	4,4
6.Велико-британия	4,5	6.Велико-британия	4,4	6.Франция	3,3	6.Франция	3,2
7.Канада	2,5	7.Китай	3,4	7.Велико-британия	3,1	7.Велико-британия	3,1
8.Испания	2,4	8.Канада	2,4	8.Италия	2,9	8.Италия	3,0
9.Китай	1,9	9.Испания	2,3	9.Бразилия	2,6	9.Русия	2,9
10.Русия	1,7	10.Бразилия	2,3	10.Русия	2,6	10.Бразилия	2,8
11.Нидерландия	1,4	11.Индия	1,8	11.Мексико	2,1	11.Ю.Корея	1,9
12.Австралия	1,3	12.Южна Корея	1,4	12.Канада	1,8	12.Канада	1,9
13.Мексико	1,3	13.Нидерландия	1,4	13.Ю.Корея	1,8	13.Мексико	1,9
14.Индия	1,2	14.Австралия	1,4	14.Испания	1,7	14.Испания	1,7
15.Швейцария	1,1	15.Русия	1,4	15.Индонезия	1,5	15.Индонезия	1,5
16.Швеция	1,0	16.Индонезия	1,4	16.Аржентина	1,1	16.Австралия	1,1
17.Белгия	0,9	17.Мексико	1,4	17.Австралия	1,0	17.Турция	1,0
18.Тайван	0,9	18.Швейцария	1,1	18.Турция	1,0	18.Иран	0,9
19.Аржентина	0,9	19.Тайван	1,0	19.Иран	0,9	19.Тайланд	0,9
20.Австрия	0,8	20.Швеция	0,9	20.Тайланд	0,9	20.Нидерландия	0,9
21.Иран	0,5	21.Белгия	0,9	21.Нидерландия	0,9	21.Ю.Африка	0,9
Други	14,5	Други	14,5	Други	21,5	Други	19,6
ОБЩО - 23,5 трилиона долара	100	ОБЩО - 27,6 трилиона долара	100	ОБЩО - 43,6 трилиона долара	100	ОБЩО - 49,0 трилиона долара	100

Всеки географски модел на световното стопанство отразява съотношенията между основните суровинни и производствени региони в света, тяхното участие в отрасловото и териториалното разделение на труда и произтичащите от това междудържавни икономически връзки.

Най-продължително съществуващият географски модел на световното стопанство е през Древността и Ранното Средновековие и се характеризира с пространствена икономическа и културно-политическа изолираност между главните цивилизационни региони на планетата. Налице са само епизодични прояви на военни сблъсъци и нетрайни икономически контакти между тях. Великите географски открития предизвикват активизиране на връзките със земите от Новия свят и глобализиране на модела. Световен икономически център на развитие е Европа и най-вече колониалните държави от западната и половина. До края на XIX век Старият континент е първостепенен лидер в световната икономика.

Първият опит за създаване на глобален стопански модел принадлежи на Португалия и Испания. През XVI-XVII век те завладяват значителна част от земите в Новия свят и налагат специфичен тип стопански отношения между метрополията и колониите. Испано-португалският опит за стопанска глобализация се основава на разграбване ценните суровини в новите задморски владения и принудителния труд на местното население. Приходите от колониите не се използват за стопанско възпроизводство, а предимно за обогатяване на аристократическия елит в Мадрид и Лисабон.

По-късно създаденият модел за стопанска глобализация от индустриализиращите се Нидерландия, Великобритания и Франция се основава на други принципи. Колониалните владения се използват и като източник на евтини суровини, и като гарантирани пазари за произведените в метрополиите промишлени стоки. Чрез такъв търговски тип колониализъм се постигат много по-значими резултати за икономическата и политическата мощ на колониалните държави.

През XIX век се създават условия за изграждане на нов тип световно разделение на труда, основаващо се на инвестирането на капитали в колониите. В тях започва строителство на промишлени предприятия с цел да се използват не само евтините суровини, а и евтината им работна сила. Между метрополиите и колониите вече се обменят не само суровини и стоки, но и капитали. Така метрополиите си гарантират още по-голям икономически ефект от функционирането на колониалната система. Впоследствие обаче, именно в част от бившите европейски колонии възникват алтернативни икономически центрове на световното стопанство. През XIX век Великобритания се утвърждава като най-голямата колониална сила в света. В началото на XX век тя осъществява икономически и политически контрол върху 21 % от земната суша, където живее 26 % от световното население. Общо в метрополията и колониите на Британската империя се произвеждат около 60 % от златото в света, 50 % от памучните тъкани, 40 % от търговските кораби, 30 % от каменните въглища и чугуна, 25 % от пшеницата. На Великобритания се падат 32 % от световната търговия, на Германия - 19 %, САЩ - 17 %, Франция - 11 %, Нидерландия - 10 % (3).

Промислената революция през XVIII-XIX век, постепенното разрушаване на средновековните феодални отношения и налагането на европейска хегемония в световната политика утвърждават пазарните принципи като господстващи в глобалното стопанско пространство. Научно-техническият прогрес и капиталистическият начин на производство водят до задълбочаване на разделението на труда в глобален мащаб. Създават се сложни икономически връзки между отделните страни и региони на планетата. Усъвършенстването на транспортните и съобщителните технологии предизвиква подобряване на географската достъпност между тях. Новите комуникационни технологии съкращават времето за обмен на стоки, информация и услуги. Формира се единен световен пазар. Пространствените фактори все по-малко ограничават световното разделение на труда.

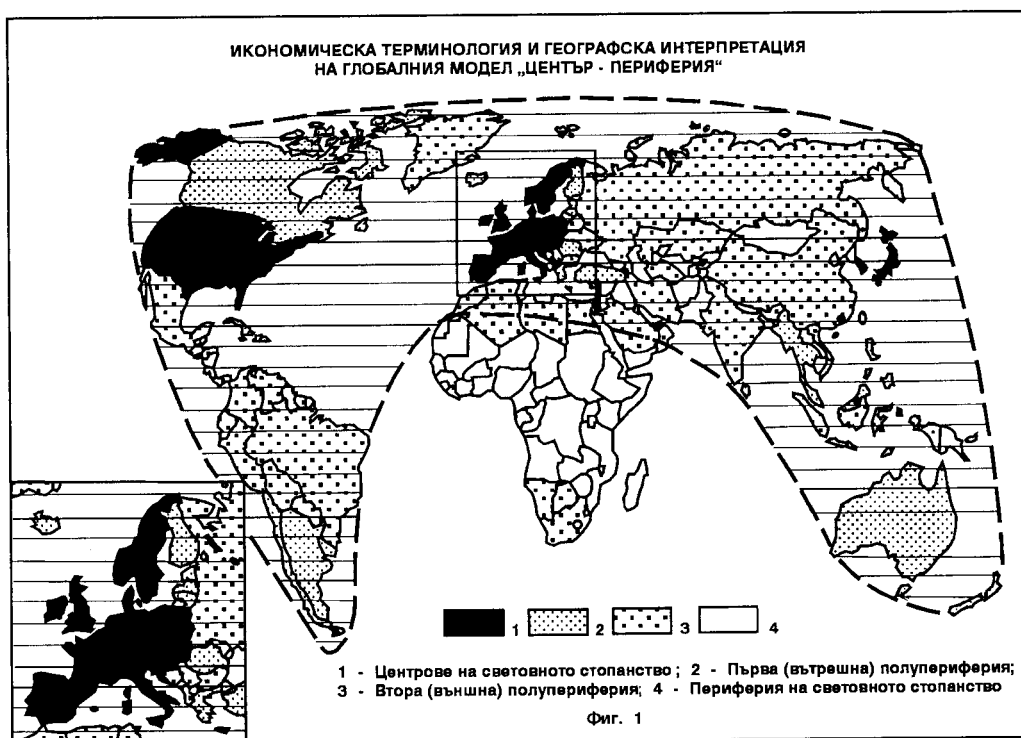
През XIX век се формира и втори икономически център - Северна Америка, начело със САЩ, който през XX век става равностоен на западноевропейския. В края на XIX и през XX век индустриален прогрес демонстрират Япония и Русия (по-късно СССР). Постепенно Япония става втората по мощ индустриална нация в света. Същевременно се появяват нови икономически сили като Австралия, Бразилия, Индия, Китай. Именно Китай, заедно с Япония и страните от АСЕАН, формира основата за възникването на трети икономически център.

Днес световният пазар е глобална система от балансирани отношения между търсенето и предлагането на природни и икономически ресурси. Функционирането на световния пазар се усложнява от дейността на различни по своя потенциал и делова специализация фирми, компании, национални стопанства или техни обединения. Висша организационна форма на отраслово координиране и коопериране на производството и търговията със стоки и услуги са транснационалните корпорации (ТНК). Те са главен фактор за глобализацията на съвременното световно стопанство. Най-големите от тях представляват огромни по пространствен обхват,

капиталови ресурси и персонал икономически „империи“. Днес в света съществуват около 40 хиляди ТНК, притежаващи около 200 хиляди дъщерни фирми в почти всички страни на планетата. На ТНК се пада 1/4 от световния брутен продукт.

През втората половина на ХХ век най-често използваното разделение на света е по географските посоки: „капиталистически Запад“ и „социалистически Изток“; „богат Север“ и „беден Юг“. То обаче се отличава с неудобства, свързани с географската принадлежност на държави като Япония, Австралия, Нова Зеландия, Израел и др. След края на „студената война“ като основно противоречие в световното стопанство изпъкват контрастите между Севера и Юга. В по-богатия индустриален Север се оформят три икономически центъра - Северна Америка, Западна Европа и Източна Азия, определящи тенденциите в съвременното стопанско развитие.

В началото на ХХI век сме свидетели на динамични изменения в съотношенията между икономическите центрове. Редица средноразвити страни от полупериферията привличат значителни външни капитали, което предизвиква рязко нарастване на техния БВП. Това предизвиква пространствено икономическо срастване между Западна Европа и Източна Азия, между Европа и Северна Африка, между Източна Азия и Австралия, между Северна и Южна Америка. Ролята на свързващи звена между тях играят страни като Китай, Русия, Индия, Иран, Турция, Мексико, арабските държави, бившите социалистически страни от Източна Европа, или тези от АСЕАН. Катализираща роля в процеса играят организации като ООН, Г-7, Г-24, ОССЕ, НАТО, АПЕК и др.

Бъдещият географски модел на световното стопанство постепенно ще придобива нова форма - дъга, съставена от трите основни центъра на световното стопанство и дифузно свързващите ги страни от полупериферията (фиг. 1). В сърцеви-

ната на световния географски стопански модел е Африка, чиито страни са най-типични представители на периферията в традиционната геоикономическа схема. Няколко по-малки острови на бедността се наблюдават в огромния азиатски континент.

Съставянето на фиг. 1 е предшествано от конкретни изчислителни действия (табл. 2). Като страни от центровете на световното стопанство, чрез посочените в таблицата показатели и критерии, се обозначават тези, които имат сумарна балова оценка от 7 до 9. Страните от най-близко разположената според икономическата терминология първа (вътрешна) полупериферия са със сумарна балова оценка 5 или 6, а от втората (външна) полупериферия - 3 или 4. Страните от периферията се отличават със сумарна балова оценка, която е по-малка от 3. По този начин фиг. 1 географизира класическата икономическа теория за съотношенията между центровете и перифериите на световното стопанство.

Таблица 2. Показатели и критерии за ранжиране на страните в света от гледна точка на теорията за дифузия на нововъведенията

Показател	Балова оценка 3	Балова оценка 2	Балова оценка 1
Индекс на човешко развитие	над 0,8	0,5 - 0,8	под 0,5
БВП на човек от населението	над 15 хил. долара	5 - 15 хил. долара	под 5 хил. долара
Икономическа плътност	над 1 млн. долара на км ²	0,5-1 млн. долара на км ²	под 0,5 млн. долара на км ²

Проследяването на пространствените деформации в динамично изменящия се географски модел на световното стопанство спомага за представянето му не като константа или икономическа конюнктура, а като предвидим в перспектива закономерен процес.

Литература:

1. Браун, Л. Преговор. - В: Състоянието на планетата 1998. София, 1998.
2. Горшков, В., К. Кондратиев, К. Лосев. Земля в опасности. - География в школе, № 4, 1992.
3. Кратък статистически сборник. (съставител К. Попов). София, 1907.
4. Стоянов, П., Глобализация и регионализация. - В: Сборник статии „Основни проблеми на географското образование във ВУЗ (в контекста на регионалната политика и регионалното развитие на България)“. Свищов, 2001.
5. Der Fischer Weltalmanach 2004. Zahlen Daten Fakten. Frankfurt am Main, 2003.
6. Human Development Report. New York and Oxford, 2003.
7. Images économiques du monde, Paris, 2003.
8. Meadows, D.H., D.L. Meadows, etc. The Limits to Growth. New York, 1972.
9. <http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/indexgeo.html>